

Тываның Баштыңының ажил-албаны

МАЛ АЖЫЛЫН – ЧАА УГЛАНЫЫШКЫНЧЕ

Муңчу малчыннарның турумчуй берген ажил-агыйларынга көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадып кылырының талазы-биле бүдүрүлгелерни тургузар. Келир үеде ол малчыннарны улуг-улуг кооперативтер кылдыр каттыштырар, оларның дузазы-биле көдээ ажил-агыйны сайзыралдың чаа деңгелинче үндүрер.

Бодунуң ындыг планнарын Шолбан Кара-оол Барыын-Хемчик кожуунга ажилчын аян-чоруун кылып чорааш, малчыннар-биле ужуражылга үезинде дыңнаткан. Малчыннарга чедирер күрүне деткимчези акшаның кол кезиин ындыг бүдүрүлгелерни организаастаарынче угландыраары чугула деп, республиканың удуртукчузу санап турар.

Ындыг чугаа Каткылыг деп ерде кыштагда муңчу малчыннар-оол Ооржактың аалынга олган. Ол 2013 чылда эң эки алыгы деп үнелеткен. Тываның Чазааның Даргазы-биле ужуражыр дээш аңаа Шек-ээр суурнуң чоогунда турар ишти саны 11 муң баш малдыг дөрт фермер ажил-агыйларының удуртукчулары чедип олгелер. Оларның аразынын муңчу малчыннарның санын, ынчалза-даа өскелери дөмей-ле шыырак фермер-р. Болбаазырадылга бүдүрүлгезин тутар деп план болуң ажил-агыйында бир муңштан хөй малдыглардан тургустунган «Муңчулар клубу» телевиделдин күүселдезин ийиги үе-чадазы-дыр дээрн Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Ооң баштайгы үе-чадазында дыг малчыннарга, Чазак баштыңының шийтпирин езу-р, медицина хандырылганын дугаарында алыры, чылда катап дыштаныр черинге бир халас чедери дээн ышкаш илделерни тургускан. Ол каш малчыннарның уругларга көдээ ажил-агый тала-биле ортумак болгаш дээди деңгелге черлеринге өөренип еринге чигелде бээр эргени тывыскан. Эрге-чагырың күүсекчи органнарының ртукчуларынга «муңчулар» оочур чок хүлээп алырын скан.

Ийиги үе-чадада «Бир суур–

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол муңчу малчыннар-биле.

бир бүдүрүлгө» деп губернатор төлевилелинге мөөңнеттинген акшаны муңчу малчыннарның ажил-агыйларынга көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадып талазы-биле бүдүрүлгелерни тургузарынче шилчидерин Тываның Баштыңы саналдап турар. 2014 чылда ооң хемчээли 3,5 катап улгадыр болгаш 700 млн. рубль ажа бээр.

Акша-хөреңгиниң чамдык

рекчи чоруу-биле бүзүрелди чаалап алган «Муңчулар клубу-нуң» кежигүннери удавас болур конкурс шилилгезинге деткимче акша-хөреңгизиниң кол кордакчылары болур ужурулг деп, Шолбан Кара-оол санап турар. Маңаа кол сөстү «муңчулар» сөглээр ужурулг. «Бо улуг ажил-херекти сегирип алырындан чалданмас силер бе дээрзин карак-биле көөр дээш мында келген мен» – деп, Ты-

алыры улуг айтырыг апаар, хөй акша, специалистер, тудугжулар херек болгай. Ынчангаш чүгле ол эвес, ооң фермер өөрлери база мал ажылының келир үедеги бизнестинге ниити күженишкиннер-биле малчыннарга мал эмчизиниң дузазындан эгелээш эъттен, сүттен, дүктен болгаш алгы-кештен белең продукция бүдүреринге чедир тускай ачы-дузаны чедирер адырны тургузары чугула деп санап турар.

Улар-оол Ооржакты ужуражылганың өске киржикчилери деткээнер. Оларның дыка хөйү мал бажын ам-даа өстүрер, бүдүрүлгениң хемчээлин улгаттырар сорулгалыг, мону чүгле малчын ажил-херээн кылып тургаш, өске ажилдар-же чардыкпайн кылыр апаар. Чижээ, Шекпээрниң малчыннары малчын турлагларны суг-биле хандыраарында дузалаарын дилээнер. Республика Баштыңы дилегни хүлээп алган болгаш суг сөөртүр тускай машинаны бээр дээрзин бүзүрөткен.

Ажык болгаш ажил-херекчи чугаа дээш Тываның Баштыңы фермерлерге өөрүп четтиргенин илереткен, өөрүп четтиришкенин чагааларын оларга тудускаш, кел чыдар Шагаа-биле байыр чедирген.

Долаана САЛЧАК.

Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ
тырттырган чуруу.

“Малчыннарга мал эмчизиниң дузазындан эгелээш эъттен, сүттен, дүктен болгаш алгы-кештен белең продукция бүдүреринге чедир тускай ачы-дузаны чедирер адырны тургузары чугула.

кезин көдээ ажил-агыйның кол адыры – мал ажылында болбаазырадылга бүдүрүлгелерин сайзырадырынче угландыраары чугула деп, Шолбан Кара-оол санап турар. Ону ынчаар тургузарга көдээ бизнесте шынар талазы-биле чаа, бедик деңгелче үндүреринге, биче фермаларны сайзырадырынга чаа-чаа арга-хевирлерни тыварында дуза болур. Бо нарын айтырыгны кымның дузазы-биле шийтпирлээрил, республика деңгелинге эвээш эвес деп санаттынар инвестицияны кымга бүзүрээрил деп айтырыг Чазактың мурнунда тургустунган. Боттарының шудургу күш-ажылы-биле болгаш ажил-хе-

ваның Баштыңы чугаалаан.

Ол айтырыгга харыыны ажил-агыйга келген аалчыларның өмүнээзинден муңчу малчын Улар-оол Ооржак берген. Бодунуң мал-маганын кадарып хайгаараарындан аңгыда, продукцияны болбаазырадыры, ону рынокке үндүрери чугула айтырыг дээрзинге дуржулгалыг малчын чөпшээрешкен. Ол нарын айтырыгны чааскаан шийтпирлээри болдунмас, чүге дээрже ажил-агыйның аайы-даа таарышпайн барып болур, тускай билиг болгаш арга-дуржулга херек. Малчынның чугаалап турары-биле алырга, хойга эки кажаа безин тудуп

Орус дыл сайтызы

Бо неделяда Тывада информастыг чаа курлавыр – орус дыл сайтызы ажилдап эгелээн.

Ооң тургузукчузу болгаш башкарыкчызы республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының чанында орус дылды башкылаарының айтырыгларының лабораториязы болган. Ол сайтыны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун 2014 чылды Орус дыл чылы кылдыр чарлаан эгелекчи саналыга дүүштүр ажилдап кылган деп, сайыттың оралакчызы, орус дыл талазы-биле кол күрүне инспектору Татьяна Шарыпова дыңнаткан. Ону башкыларга болгаш сургуулдарга дуза чедирер кылдыр тургускан, орус дылды албан-езузуңуң дылы болгаш националдар аразының харылзаазының дылы кылдыр сайзырадырынга сонургалдыг бүгү кижилерге ажыктыг болур деп идегел база бар.

Орус дылды сайзырадырын чоокку беш чылда өөредилгениң мурнады шийтпирлээр айтырыгы кылдыр тодараткан Тываның эрге-чагыргаларының орус дылды деткири-биле хүлээп алган документи-лерин база ол сайтыда кириген.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

sochi.ru
2014

Санныг-ла
хонуктар

22-ги Кышкы
олимпиада оюнна-
рының ажыдыш-
кынынга чедир 14
хонук арткан.

Бо хүннер – Олимпий одунуң эстафетаның 108 дугаар хүнү. Олимпий одунуң аян-чоруу Ростов-на-Дону хоорайның девискээринде чоруп турар. Ол улаштыр Пятигорск, Ставрополь, Элиста болгаш Яшкуль, Астрахань дээш, Махачкалага четкеш, аян-чоруун Сочиге чедир улам чылаар.

Хүннүң медээлери

Күрүне деткимчезиниң ачызында

2014 чылда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле хемчеглерниң күрүне деткимчезин тыпсырының конкурс шилилгезин Тываның Экономика яамызы январь 20-де эгелээн.

Сайыттың оралакчызы Херел Бадарчының дыңнатканын езу-гаар алырга, 2013 чылда ол сорулгаларга 100 ажыг млн. рубльди, ооң иштинде субсидия кылдыр 56 млн. рубльди, бичии чээлилер таварыштыр 22,5 млн. рубльди шилчиткен. Ол ышкаш чаа арга — Магадылал фондузу тургустунган болгаш чедиш-кинниг ажылдап эгелээн. Тываның Экономика яамызы конкурс үндезининге сайгарлыкчы чоруктуң 74 ээлеринге деткимчени көргүскен, ооң иштинде 32 кижиге «Бир суур — бир бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери.

Тускайлаттынган социал магадылалдарның ачызында Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан суурунуң чурттакчызы Долбан Тюлюштуң болгаш Кызыл кожуунда Сукпак суурунун — Мария Кара-Салдың хуу уруглар садтарын ажыдар дээн планнары боттанган. Ол ышкаш грант деткимчезин Эрзин районда «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгө кооперативи алган, ында алгы эттээр болгаш алгыдан хеп аймаа даараар цех тургустунган. Улуг-улуг тускай техника болгаш аар өртектиг дериг-херекселдер садып алыр дээн төлөвилелдерге лизинг угланышыкынының талазы-биле деткимчени көргүскен. Чижээ, Таңды кожуунда арыг суг савалап турар «Бай-Хаак» КХН күчүлүг автоцистернаны садып алган. Кызыл кожуунуң хуу сайгарлыкчызы Мergen Чадамба ыяшты дазылындан тура согар техниканы алган.

«Хандагайты — Боршоону»

кады кылыр

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Роскызыгаарның Сибирьде девискээр эргелелиниң төлээзи Василий Измайлов-биле ужурашкан.

Олар кызыгаарда Хандагайты — Боршоо автомобиль эртер пунктуга делегей уjur-дузалыг болдурарының болгаш хөй талазы-биле чурумга ажылдаар кылдыр эде дериниң талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле чогумчалыг шийтпирни чурттуң дээди удуртулгазы хүлээп алган, ону чедип алырының талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылыр херек деп, республика удуртукчузу демдеглээн. М-54 федералдыг оруктуң угланышыкының өскертири-биле чергелештир Моол-биле кызыгаарлажып турар черде эрттирилге пунктузун чаартып кылыры Тываның барыын талакы районнарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг уjur-дузалыг дээрзин ол айткан. «Регионнуң кызыгаар чоогунда байдалын долзуу-биле ажылгаар уjurлуг бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Бо херекке каайлы органнары база сонуур-

галдыг деп бодаар мен. Ынчангаш силерниң талаңардан билишкннге болгаш кады ажылдажылгага идегеп тур мен».

Сибирьниң девискээр эргелели бо айтырыгны эки билип турар болгаш ону шийтпирлээринге белен дээрзин Василий Измайлов Шолбан Кара-оолга бүзүрөткен. Эрттирилге пунктузун эрге-байдалын өскертири-биле ону чаартып кылыры эргежок чугула деп, ол демдеглээн. Экономиктиг хөгжүлдө яамызының дыңнадып турары-биле алырга, амгы үеде акша-хөреңги чок болуп турар. Ындыг-даа болза, Сибирь эргелели бо айтырыгны кичээнгейинден үндүрбейн турар болгаш ону шийтпирлээри-биле бар аргаларын ажылгап турар, бодунуң ээлчээнде Тываның Чазааның талазындан деткимчеге идегеп турар дээрзин ол дыңнаткан.

«Хандагайты—Боршоо» эрттирилге пунктузун чаартып кылырының талазы-биле баштайгы базымнар кылдыгын дээрзин Евгений Титанакон ужуражылганың киржикчилеринге дыңнаткан.

Өөредилгениң шынарын үнелээри-биле

Өөредилге албан черлериниң ажылының маргылдаа чок түннелдеринге үндөзилеп өөредилге албан черлериниң хамаарылга чок рейтингизин Тыва 2014 чылда бир дугаар хевирлеп турар.

Ол рейтингини тургузар ажылды күүседип турар республиканың Өөредилге яамызының дыңнадып турары-биле алырга, ооң кол сорулгазы — чамдык школаларның ажылының, а ол ышкаш ниити өөредилге системаның дугайында медээлерни ниитилелге чедирери болур. Ийиги кол чүүл болза, ол черлерниң аразынга конкурс демиселин бедидери, ооң түннелинде бюджет акшаландырышыкынын алыры.

Өөредилге албан черлери-

ниң түннелдерин ТР-ниң Өөредилге яамызының специалистериниң ажылдап кылганы тускай методиказын езугаар үндүрер. Аңаа кайы уруглар садында, школада азы профтехучилищеде өөредилге-кижизидилге ажылдары хүлээп алдыгын өөредилге стандарттарына дүгжүп турарын барымдаалап шын түннелди үндүрер арганы чедип алыр. Уруглар садының шынарын үнелеп тура, аыш-чемниң нормазын савгайын барганы, эргежок чугула медээлер-биле ада-иелер таныжып алыр кылдыр сайтызын доктаамал долдуруп турарын көөр. Уругларның кемдээр чоруунуң барын-чогуң, үстүнген шактарның санын, школа чылынга белеткелдин деңгелин барымдаалаар.

ТР-ниң албан-езузуң сайтызындан.

ОРУКЧУЛАРГА — ЧАА ТЕХНИКА

«2012-2014 чылдарда ТР-ниң орук ажыл-агыйын сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программанын езугаар дөрт автогрейдерни, ийи чүдүрүкчү экскаваторну, чүктү чүдүрер болгаш дүжүрер погрузчикти, МТЗ-82 деп үш тракторну орукчуларга садып берген.

Оларны садып алыры-биле 25 миллион 662 муң рубльди шилчиткен. «Дорожник», «Өвүрнүн орук участогу», «Ак-Довурактың орук участогу», «Чадаананың орук участогу» унитарлыг бүдүрүлгелерниң тускай техниказының саны өзүп турар. Бо черлер 920 километр орукту, ооң иштинде республиканың ырак болгаш чедери берге кожууннарының оруктарын хайгаарап, септеп, тудуп турар.

Чаа техниканы оларның келир үедеги ээлеринге — орук бүдүрүлгелериниң удуртукчуларына, трактористерге, экскаваторщиктерге, автогрейдеристерге дамчыдарының мурнуу чарында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол

оларның-биле ужурашкан. Техниканы көргөш, ооң байдалдарын сайгаргаш, адырны сайзырадырының айтырыгларын орукчулар-биле сүмөлешкен. Оруктарның шынарлыг болурунга сонургалдыг болганындан республиканың Чазаа орук бүдүрүлгелерин дериг-херекселдер-биле хандыраары доктаамал экижидип турар дээрзин ол дыңнаткан.

«Силерге техниканы анаа бербейн тур бис. Ол дээрже орулгалар улгаттырарының хевир-дир. Республикага чоокку чылдарда улуг хемчээлдиг ажылдар калбарар муниципалдыг болгаш республика уjur-дузалыг оруктарга, федералдыг М-54 орукка хамаарыштыр салдыгын сорулгалар улуг» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Кыштаглаашкын

ЧЫМЫШТЫГ ИШ ООЖУРГАВАС

Эрткен чылын декабрь, январь айларда сооктар дыңзыг болганындан мал-маганны коданга тургузуп, чемгерип турган болгай.

А бо 2014 чылда республиканың малчыннары кыштаглаашкынны канчаар эртип турары деп айтырыгга ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылының килдизиниң даргазы Галина Ким-ооловна Ондар харыылаан: «Өске чылдарга деңнээрже, кыштаглаашкынны чүгээр эртип турар бис. Аңаа чылыг кыш, харның эвээш чагганы дээн чижектиг агаар-бойдустуң таарымчалыг байдалдары эки салдарны чедирген. Бо хүнге дээр мал-маганны одарже үндүрүп, өт-

карып турар. Ооң ачызында белеткээн мал чеминиң чарыгдалы эвээш. Шыдалы кошкай берген малды тургуза чемгерип, сегеридип турар. Яамы ажылдакчылары кожууннарже ээлчеглиг үнүүшкүннерни кылып, кыштаглаашкынны ниити байдалы-биле танышканнар.

Малчыннарның турлагларында мал-маганны кышты хүр-менди эртип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Сиген-ширбиилдин курлавырлары четчир, чаш малга херек кургаглаан черлер белен. Малчыннар боттарының акша-хөреңгизи-биле чырыдылга дериг-херекселин садып, оларны бажыңнарында, кажаа-хораазында тургу-

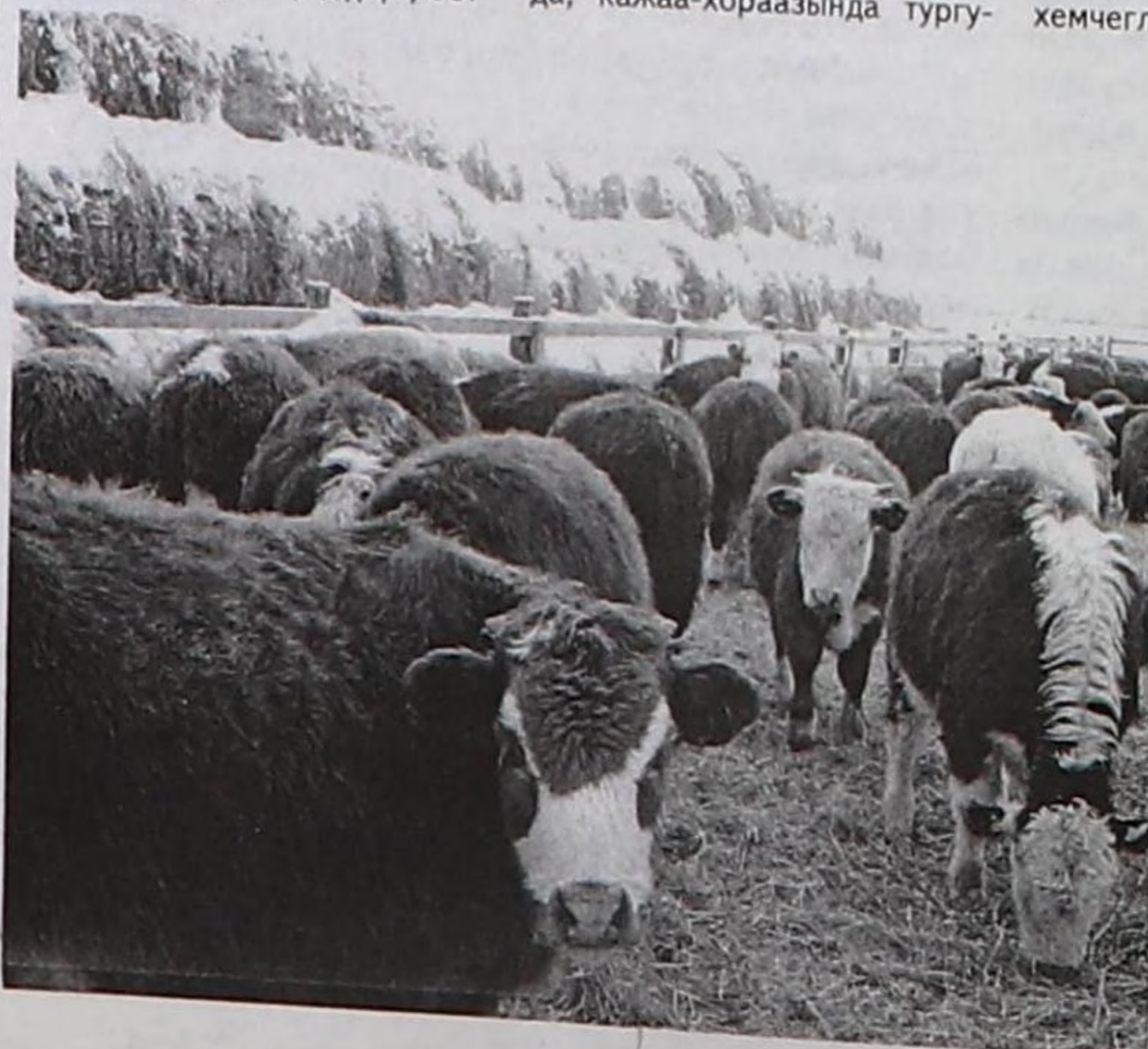
зуп алган. Суг чедирер машина-техника соксаал чок ажылдап, кадарчыларны суг-биле хандырып турар.

Чижээ, ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунда мал бажының саны — 14 муң. 1899 тонна мал чемин белеткээн, амгы үеде 1399 тонна арткан. 47 тонна чылгаар дус бар. Кожуунуң малчыннарын аыш-чем-биле база доктаамал хандырып турар. Суму бүрүзүнде мал эмчилерин быжыглаан.

Ынчангаш кожууннарның хөй кезинде кыштаглаашкын багай эвес байдалда эртип турар. Ынчалза-даа бөрүлөр айтыры чидиг болуп артышаан. Бөрүлери узуткаары-биле кожууннарда тускай хемчеглерни боттандырып турар. Суур бүрүзүнде ачылар бөлүктөрүн тургускан. Малчыннар бөрүлөр дугайында медээни дамчыдыптары билек, олар кыштаглаар черлерге үнүп, бөрүлери узуткаарында дузалажыр».

Кышкы үе кидин түлүк, кичээнгейлиг болгаш серемчилелдиг болуру ам-даа чугула. А кыш адакталырга, мал оолдаашкыны эгелээр. Малчынның чымыштыг ижи кажан-даа оожургавас...

Азияна ТАУ.

«ОРУКТАР ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС...»

Кайы-даа девискээр-
ниң чүү хире эконо-
миктиг шыдал-
быралының бир демдээ
— оруктар. Оруктарның шы-
нары кайы-бир девискээрге
эки болза, аңаа барган ки-
жилер ук черниң чурттагы
чонунун амыдырал-чурттал-
газы шымбай-дыр деп бо-
даар. Орус улустун «Хевин
көрүп уткуур, угаанын билип
үдээр» деп үлегер домаа
бар болгай. Орук база чер-
чуртун «хевиниң» бир янзы
хевири боор ышкаш-тыр
ийин, але. Тыва биле Россия-
ның чаңгыс демнежилгезиниң
100 чылынга белеткенип, ону
демдеглеп эрттиривис 2014
чылда төөгүлүг байырлалга
хей аалчылар келир. Ынчан-
гаш оруктарывыстың эки шы-
нарлыг, көрүштүг боору база
кончуг чугула.

Хемни кежир Кызыл хоорай-
да көвүргүнү септеп каанын
чон билер. Чаа-Хөл суурда
хей автомобиль шимчээш-
кинниг төп кудумчуну, Арыг-
Үзүү суурже кирер орукту
септээн. Кызыл биле Тээли
аразынга машиналыг аргы-
жып турар кижилер оон мур-
нунда оңул-чиңгил чыткан
орук девискээрлерин дес-
килеп септээнин, бети дизе-
ле, оңгарларны чамап каанын
эскерген боор. Чижээлээрге,
Кызыл кожуунун Оттук-Даш
суур биле Кызыл хоорай ара-
зында орук оңул-чиңгилдиг
болгаш, аңаа дүрген чо-
рууру айыылдыг турган. Бо
орукту септээн соонда аңаа
машиналыг элээн дүрген хал-
дып болур апарган. Сөөлгү
чылдарда экижидир сеп-
тээн орук участоктарын ам-
даа уламчылап санап болур.

думчуларга Каа-Хемче угла-
ныышкынныг шимчээшкнде
машиналарның саны чайгаар
кызырылган. Чижээлээрге,
хайым шимчээшкнининг Ин-
тернациональная кудумчу-
зундан бо улуг орукче үнери
кончуг айыылдыг, ынаар үнүп
алыр дээн чолаачылар 10-
15 минута чыгыы манап азы
дүрген үнер дээш чамдыкта
озал-ондакка таваржып тур-
ган болза, ам светофорнуң
өйлээшкени-биле шөлээн
үнүп болур апарган. Бо трас-
саны чаартканы найысылалы-
выстың мурнуу талазын дыка
каастаан. Бо улуг оруктап
машиналыг чоруурга, чүгле
дүрген болгаш эпиг эвес,
харын-даа чоргааранчыг деп
чугаалап болур.

Үстүкү трасса, оон тудуу-
нуң болгаш найысылалга
шимчээшкенинни организас-

Кайы-бир кудумчунуң оруун
чаарты септеп, асфальтылап
каарындан ол кудумчуга са-
дыгларның, улуг эвес бүдү-
рүлгелерниң тургустунары
кончуг хамааржыр деп чү-
вени база-ла Оюн Күр-
седи кудумчунуң чижээнден
көрүп болур бис. Бо кудум-
чунуң оруу багай чыдырда
аңаа каш-ла санныг борбак
садыглар турган. Оон оруу
экижий бээрге, аңаа ажыг-
лал чок турган бажыңнарга
садыглар, кафелер, шашлык
быжырап черлер, машина-
лар септээр болгаш чуур
улуг эвес хууда бүдүрүл-
гелер тыптып келди. Кызыл
хоорайның кудумчуларының
оруктарының улуг эвес сеп-
телгези безин ажил-херээ-
виске, амыдырал-чуртталга-
га база ажыктыг салдарлыг
боор-дур. Оруктарывыс эки-

Аныяк башкыларже кичээнгей

Ипотека чээлизин ап ту-
рар 35 хар чедир назылыг
аныяк башкыларга баштай-
гы дадывырын төлээринге,
хуу ставкаларының тала-
зы-биле чарыгдалдарның
кезинин дуглаарынга субси-
дияларны тыпсырын 2012-
2014 чылдарга санаттырган
республиканың тускай со-
рулгалыг программасында
көргөн.

Программаның киржикчиле-
риниң шилилгезин конкурс үнде-
зининге боттандырып чорудар.
Республика Чазааның ээлчеглиг
хуралыга конкурс комиссиязы-
ның 2013 чылда шилип алганы
субсидия алыкчыларының даң-
зызын бадылаан. Комиссияның
даргазы, өөредилге болгаш эр-
тем сайыды Каадыр-оол Бичел-
дейниң дыңнатканын езугаар
алырга, программаның күүсел-
дезинге федералдыг бюджет-
тен 2013 чылда 16,1 млн. рубль
түннүг акша-хөреңги кирген.
Оон кырынга 13,2 млн. рубльди
республика бюджетинден кады
акшаландыларының чурумун езу-
гаар кириген.

Мөөрейге киржири-биле Ты-
ваның муниципалдыг бүгү тур-
гузугларындан 283 кижиге чагыг
кириген. Кызыл хоорайның баш-
кылары эң хей санныг болган—72
кижи, Улуг-Хем кожуундан 33 ча-
гыг кирген. Документилер-биле
баш бурунгаар танышкан соонда
57 кижиге ойталаан, оон чылда-
гааны — чурттаар оран-савазы-
ның оларда бары, оон шөлүнүң
хемчээли бир кижиге көрдүнгө-
нинден ажыг болуп турары. Арт-
кан 226 кижиден субсидия алыр
эргени 106 кижиге чаалап алган,
оларның аразында Кызыл хоо-
райның 59 аныяк башкылары
база бар. Кордакчыларны шилип
ап турар үеде комиссияның ажы-
лын көскү болгаш ажык-чарлыг
болдурар дээш бүгү чүүлдерни
кылган. Конкурс эрттирери-би-
ле холбашкан бүгү медээлерни
яамының сайтында айыткан,
оларны доктаамал чаартып тур-
ган.

2013 чылдың түңнели-биле
саң-хөө дузазын 106 аныяк баш-
кы алган. 2012 чылда чуртталга
байдалын программаның 31 кир-
жикчизи экижидип ап шыдаан.
Бо чылын субсидия алыкчыла-
рын 225 кижиге чедир өстүрүп
болур арга бар деп деп, сайыт
демдеглээн. Программаны күү-
седири-биле бо чылын 91,4 млн.
рубльди тускайлаары көрдүнгөн.

Бо чылдың 29,3 миллион руб-
лин Россельхозбанкны, Ажаал-
га банкызын, чуртталга шөлүнүң
ипотека чээлизиниң агентиле-
лин дамчыштыр ипотека чээли-
зин долдуруп алган программа
киржикчилеринге долузу-биле
шилчиткен. Ол субсидияларның
ачызында конкурстун тиилекчи-
лериниң чээлилер талазы-биле
хуу ставкалары 6,5 хуудан ашпас
болган.

ТР-ниң албан-езуунуң
сайтызындан.

Кызыл хоорайның мурнуу талазында автоорук чаарткан соонда.

Бистиң республикавыста
оруктарже, оларны чаарты-
ынче, машина-балгаттыг
олгаш чадаг кижилерниң
оруктарга аргыжарының эпиг
база айыыл чок бо-
урунче кичээнгейни салып
турар. Оон чижээ — «Тыва
еспубликага орук ажил-
тыйын 2012-2014 чылдарда
өгжүдериниң» тускай сорул-
улыг республика програм-
мазын ажилдап кылганы. Бо
программада салган сорулга-
р езугаар алырга, Тывада
автомобиль оруунуң 24,219
километрниң чаа участокта-
ын, оруктарга ниитизи-биле
13 метр узун дурттуг көвү-
ргелерни, үш паром кежиг-
риниң эрик кыдыының
дигээш чаактарын тудар,
1,658 километр орук учас-
тарын чаартыр, 24,243 ки-
лометр орук участоктарының
питал септелгезин чорудар,
Улуг-Хемни кежир Кызыл
хоорайда көвүргүнү септээр
эш, оон-даа өске кылыр
чылдар-ла хей.
Республиканың иштинге
доктаамал ыңай-бээр маши-
налыг чоруп турар чолаа-
ларга сөөлгү чылдарда
оруктарның шынары шору
ижээн деп чүве көскү. Чи-
жээлээрге, 2011 чылда Ты-
ва болган чер шимчээшкни-
ден үрелген, черле ынчаш
септээр үези келген Улуг-

«Тыва Республикага орук
ажыл-агынын 2012-2014 чыл-
дарда хөгжүдериниң» тускай
сорулгалыг республика про-
граммасында айыткан Кызыл
— Ак-Довурак автомобиль
орунуң 78-82 километр, 222-
229 километр участоктарын
септээри, Бай-Хаак — Бал-
газын автомобиль оруунуң
4 — 20 километр участогун
чаартыры, Абакан — Кызыл
автооруктуң Кызыл хоорайже
кирер участогунуң капитал
септелгези дээн ышкаш өске-
даа ажилдарны 2014 чылда
кылыптар болза, оруктары-
выстың шынары улам-на эки-
жиер, аргыжарывыс дүрген,
оон-даа айыыл чок апаар
боор.

Калинин кудумчузунга
улаштыр үстүкү автотрасса-
ны Кызыл кожуунун төвү
Каа-Хем суурга чедир болгаш
ону өттүр тутканы республи-
каның найысылалыга авто-
мобиль-биле аргыжылганы
эпиг болгаш айыыл чок,
шалыпкын болдурган. Хоо-
райдан бо трассаже кирер
Суворов, Интернациональная,
Карбышев дээш, өске-даа ку-
думчуларның баштарында
белдирлерге светофорларны
тургусканы автомобиль озал-
ондаан дыка эвээжеткен.
Каа-Хем баар чолаачылар
улуг орукче үне бээр аргалыг
апаарга, хоорай иштинге ку-

таарынга чүү хире улуг ужур-
дузалыг болганын бижип,
чугаалап шаг болган бис. А
бо Кызыл хоорайның иш-
тинде кудумчуларда орук-
тарны чаартканы, оон чүү
хире ажыктыг болганы барык
эскертинмейн артып калган.
300-400 метр орукту безин
чаартыр тудуп, асфальтылап
каарга, эң ылаңгыя хоорай-
ны эки билер чолаачылар-
га дыка эпиг. Чижээлээрге,
Оюн Күрседи кудумчузун-
да республика эмнелгезин-
ден мебель фабриказының
чанында долгандырылгыг
орук белдиринге чедир учас-
токтук асфальтылап каарга, бо
кудумчуга дорт аргыжар арга
тыптып келди. Оон мурнунда
бо участок даштыг, довурак-
тыг, асфальт чок чыдырда,
ында чурттап турар кижилер-
ден өске чолаачылар болап
аргышпас турган. Ам амыр,
республика эмнелгезинден
тудуг материалдарының са-
дыгларынче дорт халдып
чоктай бээр. Бо орук участо-
гунга чедир Титов кудумчу-
зунуң бажында кезек черни
асфальтылаптарга, медицина
колледжизи, моон мурнунда
«555» деп адаттынып турган
садыг чоогу баар дээн чо-
лаачылар, долганып-дески-
нип чорбас, дорт халдып
үне бээр аргалыг апарганнар.

жиирге, шыдал-быравыс база
чүгээртеп турар ышкаш-тыр.

Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол М-54 ав-
томобиль магистральдың
угланыышкынын Кызыл хоо-
райдан республиканың төп
кожууннарын таварты Россия
биле Моол кызыгаарында
Хандагайты — Боршоо эр-
тирилге пунктузунга че-
дир өскертирин саналдааш,
Россияның Президентизиниң
деткиишкенин алган. Амгы
үеде бо саналды херек кы-
рында ажил-херектерже
шилчидер талазы-биле ажил-
ды республиканың удуртул-
газы чорудуп турар. Бир
эвес ол боттаны бээр болза,
республика иштинде автомо-
биль оруктарының тудуунуң
болгаш чаартылгазының ай-
тырыгларының чамдызын
шиитпирлээриниң аргала-
ры тыптып кээр. Ынчан бис
база «Оруктар дээш четтир-
дивис, Владимир Владимиро-
вич!» деп Тываның улуг
орунга чарлап бижип, өөрүп
четтиргенивисти Россияның
Президентизи Владимир Пу-
тинге илередир-даа чадавас
бис.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Чигис Сааяның тырт-
тырган чуруктары.

Чаагай

чаңчылдарны
сагыры-биле

Тываның Чазааның Бажы-ныңа Шагаа байырлалының белеткелиниң болгаш эрттирениң талазы-биле организастыг комитеттин хуралы болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурактын удуртканы хуралга «Шагаа-2014» чоннуң байырлалын байырлаар база Дөгээ даанга саң салыр езулал эрттирери-биле хемчеглериниң планнарын бадылаар дугайында айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

А.Дамба-Хуурак хуралды ажыдып тура, Тываның Баштыңы Айтыкалында 2014 чыл республикага юбилейлиг болгаш Тыва чурттуң 100 чыл дургузунда хөгжүлденин түннелдерин үндүрер чыл дээрзин онзалаанын демдеглээн. Ынчангаш кол кичээнгейни Шагаа байырлалының белеткелинче угландырбышаан, тодаргай хемчеглерни утка-шынар талазы-биле сайгарып, бо чылгы байырлал эрткен чылдындан ылгалдыг болуру чугула деп, ол чугаалаан.

Шагаа байырлалының хемчеглери өөредилге-чырыдышкын, культура-массалыг болгаш спортчу база шажын-чүдүлгө деп үш бөлүккө хамааржыр. Өөредилге-чырыдышкын хемчеглери колдуунда библиотекалар болгаш өөредилге албан черлеринге болуп эртер. Хемчеглерни эрттирерде, кижизидилге айтырыын колдадыры негеттинип турар. Ол ышкаш тодаргай хемчеглерге хамаарыштыр Тываның буддисти ниитилелиниң төлээлерин чалап, солун беседаларны, ужуражылгаларны эрттирери чугула дээрзин Буян башкы бодунуң чугаазына демдеглээн.

Культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер организастаарда, амыдыралдың берге байдалына таарышкан уругларны болгаш социал байдалы нарын өг-бүлелерниң ажы-төлүн хаара тударынче кол кичээнгейни угландыраы эргежок чугула. Ол ышкаш чер-черлерге байырлал хемчеглеринге чонну хөйү-биле хаара тудуп, езу-чаңчылдарны сагырыныче, аныяк-өскенни өөредип кижизидеринче кыйгыраар.

Чоннуң чаагай чаңчылдарын сагыры Шагаа байырлалының эң-не кол кезээ — саң салыры. Чылдыңна Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол баштаан эр хиндиктиг чоннуң Дөгээ даанче үнүп, саң салыры чаңчыл апарган. Найысылалдың девискээринге саң салыры-биле езулалдар бедик Дөгээ даанга, Национал паркка база хоорайның мурнуу чүгүнде субурганга болуп эртер. База ол ышкаш чонга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чоокку Каа-Хем девискээринге база саң салыр езулал эрттирер черни тодарадырын Кызылдың мэриясына дааскан.

Чоннуң хөйү-биле чыылган черлеринге эмчи дузазын көргүзөр талазы-биле кадык камгалал адырының ажилдакчылары ыяап-ла турар.

Валерия КОНГАР.

Белеткел

Шагаага барык-ла күстен эгелеп белеткенир. Аңаа чоннуң хүндүлээр аш-чемин «Шагаа чеми» дээш аңгы шыгжап алыр. Күзүн чиш согар үеде иртти азы шыдалдыг кижилер улуг боданы-даа соккаш, үүжелээр: үүргенелиг, чодураалыг чөкпектерни, кадыктарны база-ла тускайлап куткаш, Шагаада бузары-биле шыгжап каар.

Шагаа эрги сан-биле кыштын адак айы төнгөндө, частың башкы айының бир чаазында болур. Шагаа чоокшулап келгенде, бир-ийи ай бурунгаар «ыяш календарь» (керткен ыяш — ай ыяжын) кылып алгаш, ооң-биле хонук санаар. Айның каштын хүнүн Айдан билип алыр. Ай долу турда, айның ортаны азы 15-жи дээр, улгадып оорар чарты 8 чаа, бичилеп оорар чарты 22-ниң хүнү дээш, оон-даа ыңай.

Чаа үнген Ай айның 3 чаазында көстүп келир. Шагаа частың башкы айында чаа үнген Ай көстүп келиринден ийи хонук бурунгаар болур. Кыштын адак айының сөөлгү хүнүн Шагаа бүдүүзү деп адаар. Бүдүүдө аалдарда улус дүвүрөп-ле үнер.

Ол хүн бүгү-ле «Шагаа чеми» дөгере бустунган, белен турар ужурулуг. Баг кагар мергелер кестинген, ооң шөлүңгө өдек төктүнгөн, шыйы кылдыңган, чуңгулаар, мыңгыртыланыр черлер белен, оюн херекселдери: шыдыраа, даалы, тебек, кажык дөгерези белен болгаш четчир санныг турар. Өг бүрүзүн, аал коданын аштап-ширбиир, артыш, шаанак-биле каастап дериир. Ол бүгү ажылга улуг, аныяк чон дөгере киржир. Хамык чүвени белеткеп алган соонда, орай кежээ тоолдажып, тывызактажып, кажыктап, чинчи чажыржып эгелээш, барык олура-даа хонаар.

Саң салыры

Даң аткан. Частың башкы айының бирги чаазы. Улус дыка эрте хөдөлүп үнер болгаш дүүнү чымыш уламчылаар. Хүн херели аалдың кодан девискээринге дээй бээри билек, аалдың ишти саң салыр тейже үнгөш, оран-тандызынга чалбарып, улуг саң салыр. Шаанда аалдар кыштагларны хүн үнер чүкте бедиксимээр тейлиг азы дагыг черлерге тудуп турганы база-ла ужурулуг. Ону тоолдарда «Болчатылыг Бора-Тей» деп адап турар.

Сөөлзүредир улус ону саң салыр тей деп адай берген. Чок болза, анаала Саң-Салыр-даа дээр. Саңны салыры дээрге чоннуң оран-тандызынга чалбарып, ооң ээзинге өргүл кылыры ол. Саңны салырда баштай чээрген-биле чалбышталдыр одапкаш, ынаар үс-чагны сүүледир кудуптар. Кывынгыр чемнерге от улам хөгжүүр. Ынчан артышты болгаш өске-даа аш-чемин дээжизин отче

салыптар. Саңны салып турар үеде тос-карак-биле ак чемниң дээжизин: сүттү, артыш холаан хымырааны чажып чалбарып.

Шагаа хүннеринде хам кижини хоор чаңчыл шаандан бээр туруп келген. Дериг-херекселдиг хам кижиче келир. Карачал кижилер Шагаада хам кижиниң дериг-херекселин кедип алгаш, бар шаа-биле алганыр турган, карачал кижиниң оон өске хүннерде хам кижиниң тонун, бөргүн кедер болгаш дүңгүрүн база орбазын тудар ужуру чок. Ээлчег езугаар карачал кижилер хамның дериг-херексели-биле «хамнап» дооскан соонда, езулуг хам кижиче Шагаага бараалгаткан алгыжын алганыр болгаш ыдыктыг йөрээлин салыр.

Шала чоорту Шагаа хүнүнде ламаларны чалаар езу база тывылган, ол чорук Тывага сарыг шажын кирип келген сөөлүндө кончуг нептерээн.

Алгыш-йөрээлдер, оларның сестери дөгере-ле дөмей звес боор. Арбан, суму аайы-биле йөрээл чугаалаар кижилерниң тускай чогаадып алганы-биле база чылдарның аттары, ооң онзагай байдалдары, аал малга, ажы-төлге ачы-хавыязы, ондактыг уржуктары билдингир болганда, йөрээл болза оран-тандыга, эрткен болгаш үнген чылга онза сүзүглел болур. Айт чылы биле Хой чылы солушкан Шагааны байырлап турда, аңаа чугаалаан йөрээлди мында допчулап киридивис:

Өршээ, Хайыракан!

Оран-тандым,

Одум-көзүм

(салган саңым),

Алдын Тандым,

Көк дээрим,

Ал-бодум, арга чонум

Адын адап, мөгейип

чалбарып тур мен.

Чыл солушту,

Чылан бажы союлду.

Ак аъттың чылы

Ажыт кирип эрти.

Ачылыг мал хойнуң

Алдын чылы кирди.

Айым чаазы,

Хүнүм эртези.

Эжен саңым салып алган,

Эки чемим делгеп алган,

Чамбы-дилче чажыым

чажып,

Чалбарып, мөгейип

туру мен.

Эки чүве бээр турзун.

Багай чүве башка турзун.

Эртип турар эрги чылдың

Эртинезин хайырлаңар...

Чолукшууру

Саң салып, алгыш-йөрээл дыңна соонда хамык улус дөгерези хар аңдаштанып, даштыкы хевин уштуп, хар кактаар. Ол болза эрги чылдың хир-чамы

көп-багын арыглап, чаа чылда арыг-чаагай чоруур дээш ынчаары ол чүве-дир.

Шагаага келген бүгү улус ам-на чолукшуп, бараалгажыр, белек-селээн, кадак-даазынын солчур. Кижиче бүрүзү чолукшуп медилешкеш, чаа чылда каш харлыг апарганын айтыржыр. Оон улай ал-боттун, маганның хүр-менди кыш ашканын база айтыржыр.

Кайы-бир аныяк кижиче аалдың улуг назылыг кижизин-биле чолукшуур дээн болза, сержи кадакты ийи холунуң өрү көргөн адыжына арта кагаш, чолукшуур дээн кижизинге «Амыр-ла!» дээш, ийи холун сунар. Улуг кижиче мендизин харыылааш, мендилешкен кижиниң холдарының кырынга база ийи холун салгаш, белекти хүлээп алыр.

Чолукшуурда черле улуг кижиче холдарын ыяап-ла аныяк кижиниң холдарынын кырын орта салыр. Ол шакта уруг-дарыг, өг-бүлө ишти безин ылгал чокка чолукшуур. Черле ынчаш, чолукшулга дыка үр үргүлчүлээр. Саң салган сөөлүндө улус дөгере аалга чедип келир. Ынчан өглерге шайлалга эгелээр. Өг бүрүзү улуг шайлалгага белен боор. Аалдың улузу өг бүрүзүңгө кирип шайлаар. Ооң сөөлүндө кожа турар аалдарже база шагаалал чеде бээрлер. Шагаага эң-не хүндүлүг кижиче мал кадарчызы болур. Аңаа өг бүрүзүндө кош-кырыны борбак эйт-биле эштээш, инчеекке суп бээр. Дараазында оюн-хөг эгелээр.

М.С.БАЙЫР-ООЛДУН

«Тывалар» деп номундан алган.

Азияна ТАУ белеткээн.

Алдынай СОЯННЫҢ чураан чуруктары.

АЪТ — КӨШКҮН КИЖИНИҢ ЫДЫКТЫГ ХӨЛГЕЗИ

Эки аътка — ээ хөй, эки ээ — эш хөй» деп өгбелер-
бо улугер сөзү ханы уткалыг.
эрте-бурунгу түрк үе-
бээр көшкүн чоннар аът-
дузасы-биле ажил-агыйын
ыңай-бээр көжүп, ырак-
чоруун кылып, аалдар
аргыжып, аңнап-мең-
дайылдажып-даа чораан.
бурунгу өгбелеривис
онзагай үнелээр: ол назы-
ырааш, ужул каарга безин
ажын черге кагбас, ыяшка
каар чаңчылдыг.

бурун шагда дайынчы киж
каарга, оон аъдын (аътта-
болгаш дериг-херекселин
биле (кадайлары-биле)
базырыкка орнукшудуп
турган. Хаан, алдарлыг
чы, бай-шыдалдыг киж
ынчаар хөөржүдөр езулал
ол. Ол дугайын Аржаан
мунуң чажыттары бүзүрен-
ерчилеп турар.

аът экер-эрес эрний эжи,
бас өнүү дээрзин төөгү
шонун аас чогаалы ба-
аан. Хартыга дег кашпагай,
ыг болгаш узак чоруктуг
окур-хевирин тывалар
ының маадырлыг тоол-
да, үлегер домактарында,
сөстөрүндө, ырларында,
ыктарында мөңгөжидип
Маадырлыг тоолдарда эки
аъды-биле чугаалажып, оон
ынын айылдан камгалап
Чижээ, «Танаа-Херел»
тоолда Танаа-Херелдин
үрөң аъды ээзинге мын-
а:

ора-Тоолайның хевин
дирбес болзуңа,
чаага бастыраар сен.
чаа-дайынның шуптузун
ып алгаш,
ытаныр» деп чугаалап
каш,
аң артымга бүдүү кезенип
уп алгаш,
кызыл дилгиниң быктын
адып каавыт»
деп-тир эвеспе.
соонда база-ла
шериг-биле тулчуп
тээш,
тузун өлүрүп-кырып
аш,
ының артынга аксы-биле
ытаныр-дыр» деп
алавышаан,
үү кезенип, тырттынып
аш турда,
ти кызыл дилгизи
кыдыындан тура халааш,
у кири маңнап чорда,
быктын үзе адып
тыр эвеспе».

Аът-биле холбашкан чамдык
чечен сөстөр. «Аът бакта — аал
ырак, ат бакта — алдар ырак».
«Аът бажы какпас, ат багы
сүрбес», «Кижен холаа үспес,
кижи багы сүрбес». «Чаваа аът-
ты хойзуп болбас, чаш кижини
коргудуп болбас».

**Аът-биле харылзаалыг ко-
жамыктар:**
Аъттанымза, алдырбас мен,
Аткан окка четтирбес мен.
Борам мунза, богдурбас мен,
Боолаан окка четтирбес мен.

Чыраа-саяк аъттар мунар
Чылгычылар таан таптыг.
Чычыы, торгу тоннар кедер
Чындыр карам таан чараш.
Көшкүн амыдырал үезинде
аът биле эр кижиниң салым-чо-
лу, ат-алдары, өөрүшкүзү бол-
гаш муңгаралы бир баг чораан.
Тываның чаа төөгүзүңгө үжөн
чылдарда кударанчыг хуннер
турган. Ол дээрге хүрээ-хиит-
терни узуткап, бай-шыдалдыг
кижилерниң хөрөңгизин хураап,
өскээр шөлүп, лама-хамнарны
кызып-кыйып, актыг кижилер-
ни нүгүлдөп, бажыңнап, харын-
даа амы-тынынга чедип турган
үе-дир. Ол хамаанчок адыгуу-
зун аътче безин халдаан тава-
рылга бар.

Тес-Хем кожуунуң Көгөй
(соонда Тере-Хөл) сумузуңуң ха-
маатызы Сандамаа Эзир-Кара
деп чүгүрүк аъттыг турган.

Ол мынчаар ырлагылаар
турган:
Эрзин-Тестин, Тере-Хөлдүн
Эззи болган Сандамаа мен.
Эзир-Карам эрес боорга,
Эрим хайныр Сандамаа мен.
Эзир-Кара 1935 чылда Наа-
дымга чүгүрүк аъттар чарыжы-
га эң баштай эртерге, та чүге
чүве ийик, ол үениң чаңчылын
сагывайн, аңаа шолла ат, ат-алдар
тывыспаан. Оон соонда база-ла
ындыг чарыштарга 1936 чылда
эртерге — Хартыга-Кара, 1937
чылда эртерге — Хүлүк-Кара
деп алдарлыг шолаларны тывыс-

кылаан. Ынчалза-даа ол үениң
чону ону Эзир-Кара диштишаан
турган.

Аъттың алыс ээзи Соян Сан-
дамааның кошку-хөрөңгизин
1939 чылда хавыргаш, «контр»
деп нүгүлдээш, актыг черге адып
каан. Ол-ла чылын Эзир-Караны
Тываның шеринге эккелгеш,
Наадымга чарыштырар дээш
өске 20 шаа аъттар-биле кады
соодуп, белеткеп турда, штаб
начальниги полковник келгеш:
«Эзир-Караны чарыштырары
ам бо үдеги политикага таа-
рышпас, ону контр үзелдиг
Сандамааның аъды деп чүвени
чон билер. Ону чарыштырба-
нар!» — деп айтышкын берген.

Күжүр Эзир-Кара шак ын-
чаар чарышка киришпейн, хо-
мудап, баглаажын тура согар
казып, дүвүрөп турда, бир киж
кээргээш салыптарга, Чедер хо-
вузу кайы сен дээш ужуктуруп
ыңай болган. Эзир-Кара ол дү
не Чедер ховузуңа турган ше-
ригний хамык чылгызын дүвү
редип тура хонган. Оон чоорту
ийи-үш хонганда, пат-ла боорда
оожургаан джигир. Ол кайгамчык
аът 1943 чылга чедир шеригний
суг сөөртүр аъды бооп турган...

1993 чылдың июль 9-10
хүннеринде Тес-Хемний Ак-Эрик
суурга Эзир-Карага болгаш ко-
жуунуң коргунчуг шаажылалга
таварышкан кижилеринге турас-
каал ажыдышкыны болган.
Тураскаалды цементиден шуткуп
куткан. Ында Эзир-Кара хиик-
телдир халып олар. Аъттың кы-
рында кара эзир база кылытып
бар чоруур. Тураскаалда шаа-
жылаткан кижилерниң аттарын
сиилбээн. Шүлүкчү Ч. Кара-Күс-
кениң «Контр» аът Эзир-Кара»
деп шүлүүнде мындыг одуруг-
лар бар:

Адыгуузуң Эзир-Кара
Ам-даа чонга уттундурбаан.
Туттурганнар, хыдытканнар
Тураскаалы болу берген.
«Даг дег караны — довук
дег ак базар» деп, чон чугаа-

лап каан. Кижилерни харын-
даа адыгуузуң малды актыг
черге нүгүлдөп, буруудадып
турган коргунчуг үе эрткен.
Буруудаттырганнар агартыган,
эристиг Эзир-Карага тураскаал-
ды тургускан, ол үеде Тес-
Хемден каргыштыг шаажылалга
таварышкан кижилерниң аттары
тураскаалда сиилбиттинген. Бак-
ла чүве ыңай турзун! Бачыттыг
нүгүл бажы-биле баар болзун!

Көшкүн чоннуң чылгызы
көвей турган. 1940 чылдар эге-
зинде Тывага 125 муң хире
чылгы турган. ССРЭ-ге дайын
эзелзэнде, чылгыны чылдың-на
Саян ажыр сүрүп турган. Чүг-
ле 1944 чылда 50 муң шилин-
дек аътты ССРЭ-ге дузаламчыга
берген. Тыва ССРЭ-ге каттыжып,
көшкүн чон сууржуң амыдырал-
че шилчип, колхозтарга техника
көвүдзөн тудум, чылгы малдың
баш саны хөлчок кызырылганы
хомуданчыг. Амгы үениң аныяк-
тары мотоцикл, чиик машина му-
нар апарган.

Ынчалзажок ам-даа көшкүн
мал ажил-агыйы-биле холбаш-
кан, кадыр-берт, тайга-таксыл
черлерде чурттап чоруур киж-
илерге аът солуттунмас хөлге,
идегелдиг өңүк, ынаныштыг
дузалакчы бооп хевээр арткан.
Малчыннарга, чылгычыларга,
аңчыларга болгаш ивижилерге
аъттан дээрэ чүү турар боор.
Киж аъттан шуут чарлыр болза,
өгбелерниң шаандагы амыды-
ралындан, эрте-бурун дазылда-
рындан хоорулганы ол болур. А
дазыл чок үнүш үнмес, кургап
каар. Оон ужун чылгы малды
моон соңгаар өстүрүп, Эзир-
Кара дег чүгүрүк, чыраа, саяк,
челер аъттар тыва черни каастап,
экер-эрес эрлерниң сагыш-сет-
килин сергедип, хей-аът кирип-
ле чорзунам.

Байыр-дол МОНГУШ,
философия эртемнериниң
кандидады.

«ТӨРЭЭН ЧУРТУМ — ЫНАК ТЫВАМ»

деп айны чарлаан

Барыын-Хемчик кожуунда
өөредилге килдизи школаларда
Шагаа байырлалыңа уткуштур
янзы-бүрү хемчеглерни эртти-
рип эгелзэн. Ол ышкаш Россия
болгаш Тываның демнежилгези-
ниң база Кызыл хоорайның 100
чылдаар юбилейлеринге тура-
скааткан ажилдар идепкейжээн.
Январь 15-тен эгелеп «Төрээн
чуртум — ынак Тывам» деп ай-
ны чарлаан. Ол-ла бүгү хемчег-
лерни тыва дыл кырынга, тыва
чоннуң езу-чаңчылдарыңа үнде-
зилеп алгаш, эрттирер. Эрткен
чылын болган кожуун школала-
рының улуг класс оолдарының
бирги чыыжының шиитпири езу-
гаар чарлаттыңан айда башкы-
лар болгаш өөреникчилер ыяап-
ла тыва национал хептиг турар.
Бо чылдан эгелеп бо дүрүмнү
херек кырынга боттандырып,
тыва идик-хепти даарап, кедип
эгелзэн.

Январь 25-те улуг класс
өөреникчилериниң чөвүлелиниң
төлээлери Бай-Тайга кожуун-
да эштеринге аалдап чедип
ужуражыр. Аңаа Шагаа ба-
йырлалының езу-чаңчылдарын
сагывышаан, тыва культураны
моон соңгаар хөгжүдөрин чу-
гаалажып, арга-дуржулгазын
солчур. Январь 26-да өөреник-
чилер аразыңа кожуун черге-
лиг хемчеглер база болур. Аңаа
тыва улустуң аас чогаалын, езу-
чаңчылдарын, оюн-тоглаазын
улам нептередип сайзырадыр
сорулгалыг маргылдааларны
эрттирер. Чижээ, бир оол, бир
кыс чиңгине тыва идик-хепти
кедип, чон мурнунга бараалга-
дып, кеткен хевиниң дугайын-
да онзагайы-биле тайылбырлап
чугаалап бээр. Кажык, тевек,
шыдыраа ойнаары, кожамык-
тар ырлаары, тывызыктажыры,
баг кагары дээш, оон-даа өске
оюн-тоглааны бараалгадыр.
Маргылдааларның эң көрүштүг
кезээ тыва национал хүреш ба-
за болур.

Хемчеглерни өөөредилге кил-
дизи, кожуунда уругларның
спорт школазы база чогаадыл-
га төвү чылдың-на шынарлыг
организастан, чедишкенин
болгаш солун кылдыр эрттирип
турарлар.

Оон мурнунда чылдарда эге
класс оолдарының аразыңа
азы 1-4 класстарның өөреник-
чилерин аңгылавайн хүрешти-
рип турган болза, ам 1-2, 3-4
класс өөреникчилерин ийи бө-
лүккө аңгылаан. Бо чүүл бичии
оолдарның-даа, оларның ада-
иелериниң-даа маргылдаага со-
нуургалын улам күштелдирген.
Кожуун өөреникчилери чыл
санында Шагаа байырлалының
хемчеглеринге идепкейлиг кир-
жип, эки түннелдерлиг болуп,
бедик деңнелдиг белеткелин
көргүзүп турар.

Хемчеглерни өөөредилге
удуртулгазы, кожуунуң уруг-
ларының спорт школазы база
чогаадылга төвү чылдың-на шы-
нарлыг организастан, чедиш-
кенин болгаш солун кылдыр
эрттирип турарлар.

Бистиң корр.

Төрээн школам хөгжүлдеси

Тывада бир солун төөгүлүг школаларның бирээзи — Өвүр кожууннун Чаа-Суур ортумак школы. Ол эрткен чүс чылдың 1941 чылда тургустунган. Оон бээр 70 ажыг чылдар эрткен болгаш өскерилгелер, чаартылгалар хөй.

Эртемнің баштайгы оруунче билиглерини алган төрээн школамның ажыл-ижи-биле таныжып, ооң амгы директору Дмитрий Владимирович Шарый-оол-биле ужуражып чугаалаштым.

— Дмитрий Владимирович, төрээн школавистың дугайында таныштырып көрүңер.

— Бистиң төрээн суурувус — Россия биле Моол күрүнелериниң кызыгаарының чоогунда, найысылалдан ырак черде. Ол хире ыракта-даа болзувусса, өскелерден чыдып калбайн, бурунгаар хөгжүп оорар бис. Суурда школа — эң улуг албан чери. Ооң төөгүзү солун, чүгле тыва эвес, өске-даа аймак-сөөк башкылар ажылдап чораанын музейде демдегелдер бадыткап турар. Чылдар эрткен тум, суур улгадып, чурттакчы чоннун болгаш өөреникчилериниң саны көвүдөп турар. Ийи чыл бурунгаар күстүң ортаа айында школависка 70 чылдаан байырлалында Владимир Чактар-оолович Шарый-оолдун адын тывыскан. Бо байырлалга школаның баштайгы болгаш ооң дараазында чылдарда доозукчулары-биле солун, уттундурбас хүннү демдегелеп эрттирген бис.

— Школаның амгы үезинче эглип келдивис. Каш башкы барыл, өөреникчилер саны кайы хире ирги, Дмитрий Владимирович? Сөөлгү үеде хоорайже өөренип чоруп турар уруг-дарыгның саны көвүдөп турар бе?

— 2013-2014 өөредилге чылында дээди эртемниң 20, ортумак эртемниң 6 башкы — 146 өөреникчини аңгы-аңгы эртемнер аайы-биле өөредип турар. Оларның иштинде 13 башкы — 1-ги категорияның, 2-ги категорияның — 8, а 6-зы «РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары» аттың эдилекчилери: Л.С.Кыргыс, Л.К.Тюлюш, В.Б.Майынды, В.Т.Доржу, М.М.Донгак болгаш К.А.Ажы дээш, өскелерге-даа чоргаарланар бис. Аныяк башкыларга дуржулганын болгаш мергежилиниң чажыттарын дамчыдып берип чоруур хоочун дагдыныкчы башкылар база хөй. Бистиң башкылар өөредилгениң чаа хевирлериниң программаларын ажыглап, өске эш-өөрнүң мурнакчы дуржулганын чогаадыкчы езу-биле шиңгээдип турар. Сөөлгү чылдарда «Өөредилге» мурнады хөгжү-

дер национал төлевилелдин негелдезин езугаар тыва дыл, чогаал башкызы Ольга Доспан 100 муң рубльдин шаңналынга төлептиг болган. Кадрлар айтырынга хамаарыштыр физика, математика, информатика болгаш география мергежилдиг башкылар чедишпес. Бо тала-

Чаа-Суур школының директору Д.ШАРЫЙ-ООЛ.

зы-биле айтырыгны кожууннун өөредилге эргелелинче кирип турар бис. Бистиң өөреникчилеривистиң школалар аразында шимчээшкини хөй эвес, уруглар ыңай-бээр өөренип чорупкаш-даа, дедир чедип кээр таварылгалар бар.

— Өөреникчилерниң чедиишкиннерин сонургадып көрүңер.

— Өөреникчилеривистиң кайы-даа угланышкын аайы-биле чедиишкиннери бар. Спорт талазы-биле республика, кожуун чергелиг маргылдааларга удаа-дараа тирилгени чедип ап турары өөрүнчү. Оон ыңай республиканың школачыларының аразында чылдың-на эртип турар чаңчыл болган «Шеврелер хоорайы» мөөрейге бистиң школаның уран-шеверлери боттарының кылган ажылдарын делгеп, киржип турар. Бо чылын делгелгеге шевер холдуг өөреникчиси Хамита Ажы хамның дүңгүр херекселин кылгаш, 1-ги черни ап, тилекчи болуп, Бүгү-россияның «Океан» лагеринче дыштаныр путевканы шаңналга алгаш, чайгы дыштанылганын аңаа эрттиргеш келген. Кол чедиишкиннис — школын мөңгүн медаль-биле дооскан Азияна Чымбалакты онзалал, демдегелеп болур. Ам-даа тергийн өөредилгелиг уруглар хөй-ле болзун деп күзээр-дир мен. Азияна биле ооң эш-өөрү Тываның болгаш Россияның ортумак, дээди өөредилге черлеринде өөредилгезин уламчылап турар.

— Мээң өөренип турган эрги школам ам таныттынмас кылдыр чаарттынып «хуула» берген-дир, ол дугайында чүнү чугаалап болур силер, Дмитрий Владимирович?

— ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының чагы-биле 1941 чылда туттунган эрги, ыяш школы 2011 чылда чаартып кылган. Школаны эде кылыры-

биле Кызылдан «Стройсервис» КХН организациязы, ооң удуртукчузу Начын-Мерген Монгуш керээни чарып, 2011 чылдың декабрь айдан 2012 чылдың май 25-ке чедир улуг ажылды кылгаш, хүлээткен. Бо-ла бүгү чаартылга тудуунга 4 миллион 673 муң рубльди үндүрген. А 1974 чылда немей туткан даш школага капитал септелгени школавистың коллективи ынчан директор Роза Донгак база профэвилел даргазы Светлана Санааның удуртулгасы-биле демнежип кылдывыс. Делгем, чырык болгаш чылыг класс-тар уругларның эртем чедип алырынга таарымчалыг кылдыр чаарттынган. Ажы-төлдүң өөрениринге, башкылар коллективиниң ажылдаарына эки

дугуржуп чугаалаштывыс. Технология башкызы Айдысмаа Бегзи кыс уругларның хевин даараан, а оолдарның школачы хевин Новосибирск хоорайга чагаан бис. Бистиң дилээвисти олар шалыпкыны-биле кылган, сентябрьдан эгелеп өөреникчилеривис чаңгыс аай хептерлиг болган. Корум-чурум талазы-биле үлегерлиг школа бис.

— «Аът өлүр — кулуну артар, ада өлүр — оглу артар» деп чоннун угаадында чугаалааны дег, уругларының аразында ачаарның изин баскан-дыр силер, ол дыка хөй чылдар дургузунда директорлап ажылдаан болгай. Мээң башкым-дыр, ам силерде бо харысалгалыг удуртур ажыл онаашкан-дыр,

ышкаш, оолдарымга ба чагыг-сүмени берип чор.

— Удуртур ажылда дуржулгалыг апарган-дыр, планнарыңар кан?

Дмитрий Владимирович — Школавис чаартам-даа немей, чедир ажылдарны планнап турар. Бо чылын эге школаның тал септелгезин кылыр саны салдывыс. Өөредилгелериниң дерини, чедер херекселдерни садары планда демдеглээн ажыг эвээш эвес. Бергедеп тургызы-биле — машина чорувустан кожуун төвүнге 120 километр. Аай-дедир жылга оруу чүден берге, арт-сын ажар. Бистиң өөреникчилеривис конференция,

Школаның спортчулары.

байдал тургустунганы өөрүнчү. Чаа үениң негелдезинге дүүштүр эртем болгаш класс башкылары дерилге шимелделерин чараш, көрүштүг кылып ап турар. Школаның материал-техниктиг баазасы ажырбас, компьютерлер бар, интернет харылзаазы база бар, өске-даа дериг-херекселдерни шаавыс-биле четчелеп ап турар бис.

— Школачыларның изиг чем-биле хандырылганы кан-дыгы? Чаңгыс аай хепке хамаарыштыр кандыг ажылдар кылдынып турар ирги?

— Школаны чаартып кылган соонда шупту байдал таарымчалыг апарган. Өөреникчилерни изиг чем-биле хандыра дээш чемненер өрээлди аңгылап дерээн бис. Аңаа повар мергежилдиг Айдысмаа Туматы, дузалакчызынга Шолбана Бүдөгечини ажылдадып алдывыс. Уругларның социал байдалын өөренип көргөш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелериниң уругларын халас чемгерип турар бис. А чаңгыс аай хеп дугайында школаның башкылар коллективиниң хуралына

бодунарның дугайыңарда чугаалап көрүңер.

— Ачам Владимир Чактар-оолович школага дыка үр төөгү башкылавышаан, директорлап ажылдаан. Ынчангаш ооң ады-биле бистиң школаның адын адаан. Бистер, уруглары, ачавыстың амыр эвес ажыл-ижин үнелээш, ооң адын мөңгедип адаанынга чоргаарланып чоруур бис. Авам Дары-Сүрүн Шавырааевна 80 ажыг харлыг, ам-даа бистиң аравыста бар. Оларның хөй санныг уругларының аразында мен башкы мергежилдиг болганым ол. Ынчангаш ачамның үлегерин эдерип, кызып ажылдап чор мен. Школага ажылдаан башкы стажым — 25 чыл. Бо харысалгалыг директор ажылымын 2 дугаар чыл удуртуп чор мен. Тываның күрүне университетиниң күш-культура факультетин бот-өөредилге-биле доостум. Өөм ишти Чейнеш Дадар-ооловна-биле орук дажы дег оолдарлыг бис. Ийизи — студентилер, хеймер оглу-вус Сергек — школачы. Адамның мени сургап чорааны

маргылдааларда идепке киржип турар, хуу машина биле аай-дедир аргыжып турар бис. Мындыг берге орукта уруг-дарыг эдертип алгаш рууру айыылдыг. Школа коллективинге машина айтырдарый шиитпирлеп бээрине чүглүг бижиктерни ТР-н өөредилге яамызынче-даа, кожууннун өөредилге эргелелинче база каш удаа киридивис ооң харызын улуг идегелде дүн-хүн дивейн маналар бис. Үстүнде чугаалаан аныяк башкы кадрларны бистиң школависка кады ажылдаарынче кыйгырдым. Школаның суурнун улуг организация болганда суму чагыргазы-биле сырый харылзаалыг ажылдап тур бис.

— Төрээн школавис сызырап, чогаадыкчы чорубедик чедиишкиннер кээле турар болзунам. Айтырларга харылап бергенниң дээш четтирдим.

Анисья ТЮЛЮШ

Чуруктарны хууда артыткан алган.

Байыр чедиришкени

Бистиң эргим, ынак ававыс **Чечек Дакар-ооловна ООЛАКАЙ** январь 23-те 50 харлаан. Ававыска төрүттүнгөн хүнү таварыштыр аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, бүгү-деге чедиришкенини, ам-даа бистиң аравыска 100-100 чылдар чурттаарыңны күзедивис. Ававыс — бистиң улуг ынакшылдыгы, чоргааралыгы. Ынчанга ававыска дараазында одуругларны бараалгаттыгыс.

«Авай» депкеш, чүрээм хөлээр,
Ак-ла сүтүң амданы кээр.

«Авай» депкеш, ынаам дыңзыг,
Амырааштың, чассыксаам кээр.

Булуттук дээр ойбунунда
Алдын хүнүм чылыгы күштүг,
Муң-муң чонум аразындан
Авайымның үнү хоюг.

Кижилерге ынакшылы,
Өндүр сүзүү «ава» болзун,
Өпей ыры өлчөй-кежик,
Кезээ мөңгө чырык чорзун!

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээзи, уйнуу.

МИНИСТЕРСТВО ЗЕМЕЛЬНЫХ И ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА РАСПОРЯЖЕНИЕ

Об изъятии земельных участков для государственных нужд

В соответствии со статьями 10, 49, 55, Земельного кодекса Российской Федерации, статьями 279-283 Гражданского кодекса Российской Федерации, постановлением Правительства Российской Федерации от 07.05.2003 № 262 «Об утверждении Правил возмещения собственникам земельных участков, землепользователям, землевладельцам и арендаторам земельных участков убытков, причиненных изъятием или временным занятием земельных участков, ограничением прав собственников земельных участков, землепользователей, землевладельцев и арендаторов земельных участков либо ухудшением качества земель в результате деятельности третьих лиц». Конституционным законом Республики Тыва от 27.11.2004 № 886 «О земле», на основании обращения ГКУ Управление автомобильных дорог Республики Тыва «Тываавтодор» вх. №182 от 15.01.2014 г.

1. Изъять путем выкупа земельные участки и расположенные на них нежилые здания у собственников согласно приложению для строительства и реконструкции автомобильной дороги Кызыл — Сарыг-ап на участке 5+900-км 13+150 по ул. Регистральная г. Кызыла и по ул. Шахтерская пгт. Каа-Хем.

2. Отделу земельных отношений:
2.1. Обеспечить государственную регистрацию настоящего распоряжения в управлении Федеральной службы государственной регистрации, кадастра и картографии по Республике Тыва.

2.2. Письменно уведомить собственников в установленном законодательством порядке о предстоящем изъятии.

2.3. Подготовить для заключения с собственниками соглашения о выкупе земельных участков и расположенных на них нежилых зданий в связи с изъятием для государственных нужд.

2.4. Обеспечить государственную регистрацию права собственности Республики Тыва на выкупленные земельные участки и расположенные на них нежилые здания в управлении Федеральной службы государственной регистрации, кадастра и картографии по Республике Тыва.

3. Отделу бухгалтерского учета и отчетности, кадрового делопроизводства и правового обеспечения обеспечить ведение исковых заявлений об изъятии

земельных участков и расположенных на них нежилых зданий и участие в суде общей юрисдикции, в Арбитражном суде Республики Тыва в случае принудительного изъятия.

4. Опубликовать настоящее распоряжение в газетах «Тувинская правда» и «Шын».

5. Контроль за исполнение настоящего распоряжения возложить на заместителя министра Ултургашева И. И.

Министр С. КЫЗЫЛ-ООЛ.

Приложение к распоряжению от «21» января 2014 года №40-з

Перечень земельных участков и расположенных на них нежилых зданий, изымаемых для государственных нужд

1. Земельный участок, категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:05:1001040:117 с площадью 120 кв.м., расположенный по адресу: Республика Тыва, Кызылский район, пгт. Каа-Хем, ул. Шахтерская, д. 40 «а», находящийся в собственности Общества с ограниченной ответственностью Компания «Лунный камень».

2. Здание нежилое, торгового назначения, 1-этажное с условным номером 17-17-01/006/2007-378 с общей площадью 100,2 кв.м. инв.№ II-1870, лит.А, расположенный по адресу: Республика Тыва, Кызылский район, пгт. Каа-Хем, ул. Шахтерская, д.40«а», находящийся в собственности Общества с ограниченной ответственностью Компания «Лунный камень».

3. Земельный участок, категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:05:1001040:50 с площадью 100 кв.м., расположенный по адресу: Республика Тыва, Кызылский район, пгт. Каа-Хем, ул. Шахтерская, д.56 «а», находящийся в собственности гражданки Санди Саиды Сергеевны.

4. Здание нежилое, 1-этажное с условным номером 17-17-01/010/2008-197 с общей площадью 40 кв.м. инв. № II-1839, лит. А, расположенный по адресу: Республики Тыва, Кызылский район, пгт. Каа-Хем, ул. Шахтерская, д.56 «а», находящийся в собственности гражданки Санди Саиды Сергеевны.

Чарлал

Чыраа-Бажы ортумак школазын 1994 чылда дооскан **Донгак Чинчи Калинин** адынга тывыскан В №185513 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык ортумак школазын 2011 чылда дооскан **Аяна Михайловна Сюр-оолдун** адынга тывыскан 17 АБ 0006866 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Регионар аразында делгелге компаниязы

«Меридиан»

Ярмарка

Чонувустун
кичээнгейинге!

Мутон, норка

кежинден дараан

тошпар, бөрттерини

чаа хевирлерин

делгеп, садып тур.

Банк дамчыштыр

чээлиге садып ап

болур.

22 января в Дворец культуры г. Ак-Довурак, ул. Центральная 5.
23, 24 января в Дом культуры п. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская 145,
25,26 января в Дом культуры г. Туран, ул. Комсомольская 44.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Монгуш Алевтины Чонукпейовны** №350 от 30.10.2013г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:192, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, д.17 «а» с общей площадью 1200+/- 43 кв.м. в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям **Ч. МОНГУШ.**

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Чонгоо Адыгжы Шагдыровича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для сенокосения с общей площадью 24183,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Дружба, местечко Эдер-Куй.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и имущественных отношений администрации **Ондар А.М.**

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Довут Чингис Жораевны** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды для индивидуального жилищного строительства с общей площадью 2000,0 кв.м., расположенного по адресу (имеющиеся ориентиры): Республика Тыва, Тоджинский район, с. Тоора-Хем, ул. Рабочая, д. 42. В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

И.о. ведущего специалиста по земельным отношениям и по архитектуре **Күжүгет Ш.М.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, эң-не чоок киживис **Григорий Бюрбужалович ДОНГАКТЫҢ** сөөлгү орунче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен, ырак-чооктан келген чонувуска, Өвүрнүң Ак-Чыраа суурнуң бүгү чурттакчы чонунга четтиргенивисти илереттивис!

Өөнүң ишти, уруглары, кады төрээнери, кенээттери, төрелдеринден.

Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагыргазы, Ийи-Тал сумузуң Төлээлекчилер хуралы, суму чагыргазы чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының өөнүң ишти

Сарыглар Маскыровна КУДАЖЫНЫҢ

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле ажы-төлүңге, төрелдеринге ханы кажыдалды илереттивис.

2014 ЧЫЛ – РОССИЯДА КУЛЬТУРА ЧЫЛЫ

Январьның 16-да Тыва культура төвүгө ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак баштаан удуртукчулар республиканың массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген. Аңаа Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чылынга тураскааткан культурулг хемчеглерин дугайында улуг чугааны кылган. Парлалга конференциязынга Национал театрын, күрүне филармониязының, национал оркестрин, үрер хөгжүм оркестринин болгаш өске-даа культура албан черлеринин удуртукчулары, кожууннарның культура эргелелдеринин начальниктери киришкен.

Парлалга конференциязынга эге сөстү алгаш, сайыт юбилейлиг чылда кайгамчык улуг ажилдар манап турарын допчузу-биле тайылбырлаан. 2014 чылды Россияда культура чылы кылдыр чарлаан болганда ындыг болбас аргажок. Дыка хей хемчеглер, программалар, төлөвилелдер, чоннуң калбак киржилгези-биле эртер ажилдар планнаттынган, ол бүгүнүң акшаландырышыны бүзүрелдин-биле быжыглаттынган, ажилдакчыларының акша-шалыңы өскөн дээрзин сайыт онзалар дем-

Парлалга конференциязының үезинде.

деглээн. 100 чылдың юбилейлеринге белеткел ажилдары 2011 чылда-ла эгелей берген турган. Ам ол төнчү чадазында келген.

Байырларда сентябрьның 6,7,8 хүннеринде эртер. Ол хүннерде республикага хей аалчылар, кожа-хелбээ регионнарның төлээлери келир. Ынчангаш бүгү-ле чоргаарланып болур чүүлдеривисти оларга сонургадып көргүзөр ужурулг бис. Азия төвү тураскаалды чаартып ажилдарының улуг байырлалына, Арат шөлүңге, Национал театрга, «Хүреш» стадионунга хей кижикиржикчилг калбак хемчеглер эртер. Кожуун, суурларга база-ла ындыг. Көдээниң чурттакчылары

республиканың культурулг амыдыралында улуг өскерлишкиннерни эскерип, боттары аңаа идепкейлиг киржир боор дээрзинге сайыт бүзүрелин илереткен.

Байырлардың культурулг хемчеглери март айда-ла эгелей бээр. Ырак-узактан келир коллективтеринин оюн-көргүзүлгери улуг сонургалды болдураар чугаажок: Москвадан Россияның академиктиг театры, Камгалал яамызының үрер хөгжүм оркестри, Красноярск филармониязы, оперета театры, Новосибирскиниң ат-сураглыг театры «Кызыл факел», Новокузнецк, Кемерово областарындан артистер келир.

Республиканың бүгү культуру «одаглары» найысылалда улуг коллективтерден эгелээш, суурларда бичи клубтарга чедир бир-ле солун, тывыгыр хемчеглерни эрттирери-биле улуг белеткел кидин түлүк чоруп турар. Бо бүгүже Тываның Чазаа онза кичээнгейни угландырып, культураны деткип турары дээш сайыт өөрүп четтиргенин илереткен. Ылаңгыя улуг сценазының капитал септелгези чоруп турар Национал театрын, Улусчу чогаалдыг төвүнүң септелгезинге чугула херек акшаландырышының үезинде чоруттунган дээрзин ол демдеглээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Бичии чурт-шинчилел аян-чорукчулары

Уругларның кышкы дыштанылгаларын республиканың немелде өөредилге төвүнүн «Бичии чурт-шинчилел аян-чорукчулары» каттыжышыны солун болгаш ажыктыг эрттирген. Уругларга хүннүн-не солун, хөглүг оюн-тоглааны, спортчу маргылдааларны болгаш мөөрейлерни башкылар Марьяна Чульдум, Оюмаа Севил, Джамия Ооржак болгаш Арана Оюн олар организастаан.

Дыштанылга хүннеринде Тыва Үндезин культура төвүнүн артистери-биле солун ужуражылга эрткен. Аңаа төптүн артистери, «Тыва кызы» ансамблиниң ыраажызы Чодураа Тумат оларны чылы-биле уткуп ап, Шагаа байырлалын тыва өгбелеривис канчаар уткуп чораанын чугаалап берген. Улустуң хөөмейжилери,

ыраажылар Игорь Көшкендей, Евгений Сарыглар тыва чоннуң хөгжүм херекселдерин болгаш хөөмейниң хевирлеринин дугайында солун кылдыр тайылбырлап, «А-шу, декей-оо!» деп ырны өөреникчилер-

биле күүсеткен.

Тываның ус-шеверлери Лариса Норбу, Эльвира Ооржак уругларны боттарының кылган эдилелдери-биле таныштырып, чонар-дашты кайыын тып ап турарын болгаш кандыг

херекселдер-биле ажилдаарын сонургаткан. Ус-шевер мастерлеринин чонар-даштан кылган эдилелдерин уруглар аажок сонургаан. Эльвира Айы-ооловна тыва өгбелеривистин эдилеп чорааны тыва сыртыктың дугайында чугаалап, бодунуң даараан сыртыктарын уругларга бараалгаткан.

Ужуражылга үезинде уруглар солун оюннар ойнап, тывыздыктар тып хөглээн. Оюнга киришкеннер шаңналдарга төлөпиг болган. Солун ужуражылга эрттирген артистеривиске четтиргенивис илередип, ам-даа чогаадыкчы ажил-агыинга чедишкиннерни күзедивис.

Полина СЕРЕН-ООЛ, немелде өөредилге төвүнүн башкызы.

Кызыл хоорай.

КЫМДАН ЭРИ ХООЧУННАР

Республиканың Хоочу эвилели хей-ниити органдарының даргазы Сагаа Кызыл-оолович Долгар сукожуунга сургакчылап чокожуун төвү Суг-Аксы сухоочуннары, пенсионерлерни ужуражылганы организастааттирген. Чыылганнарда С.К. Долгар республикада эвилелдинти кылып чорудуп турар амыдырал-чуртталгазының зы-биле байдалды кысказытаныштырган.

Ук чыышка кожуун чагызының даргазы Маны Кызылжуун баштыңы — Төлээлек хуралының даргазы Экер Монгуш, ТР-ниң Чазаа кожуунда төлээзи Хеймер Ондар, кожуунуң чагырга газының оралакчылары, сохөгжүлде эргелелиниң төлээ киришкеннер.

Хоочуннар, пенсионер боттарының хөрээн өйүп тур бодамдарын, хомудалда ажыт-чажыт чокка илерет санал-оналдарын берген. Жээ, Бора-Тайга суурда харзаа салбырының даргазы Рия Солун-оол, Суг-Аксы харылзаазындан Зоя Ондар саналдарындан аңгыда, кожууда корум-чурумнуң багайы, чунуң хүн бүрүде амыдыралы эргежок чугула хөмүр-даш болгаш өске-даа бараан-сарааның өртек-үнезинин аары дугайында айтырыгларны изизиг чугаалашкан. С.К. Долгар кожуун чагыргазының дарга К.К. Маныны хоочуннарның санал-оналдарын кичээнгейге моон соңгаар ол талазы-биле арга-хемчеглерни алырын сунуздээннер.

Республикада кожууннарны хоочуннар эвилелдери сөөкүеде удур-дедир арга-дуржулганы солчуп, аалдажып турарын демдеглээр апаар. Бисте кожуунуң Пенсия фондузун даргазы Лидия Ооржак, хоочуннар чөвүлелиниң дарга Наталья Сарыглар база хоочуннар Барыин-Хемчик кожууну Кызыл-Мажалык суурга чедир олар-биле арга-дуржулга солчуп чорааны кайы-даа талал ажыктыг, өөредиглиг болган.

Ужуражылганың киржикчилери солун утка-шынарлыг кертти чыылганнарда барааттып, аян тутканнар. Өөредиглиг мастер-класстарны эрттирген Чыылганнар моон адаанда шуудурулары-биле ужуражылганы дооскан:

Көрбээн чувэвис чок,
Көдүрбээн хөвээвис чок.
Кылган, туткан ажылыгыс
Кымдан эрес хоочуннар бис.

Бораш ОНД,
Сүт-Хөл кожуу.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88, Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 4 ама. Тираж 7526. Чагыг 7. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодамдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар дындадылары дээш авторлар боттары харыылаар.